

סקירת הספר

השפה ההיא: מעשיות עם והשפה החווייתית של הנפש
מאת יואב יגאל ורוית ראופמן (רסלינג, 2016, 289 עמודים)
סוקרת: גלי בורמן

גלי בורמן היא מטפלת באמנות. מדריכה מטפלים בהבעה ויצירה וצוותים רב-מקצועיים, מדריכה ומרצה במכללת דוד ילין, בתכנית ללימודי תואר שני בטיפול באמנות. תלמידה לתואר שלישי Psy.D בדגש על טיפול קבוצתי ב-PSP, בסקרמנטו, קליפורניה.

על כריכת הספר **השפה ההיא** מופיע ציור של בת חן שנייר, ובו מקטע יער, על האור והצל שבו. לא ניתן לאתר בציור את השמש, מקור האור החיצוני, ובתוך היער, האדמה והצבעים, העצים והצללים, האור והחושך – כולם ממשיים במידה שווה. לשפת הנפש מאפיינים ייחודיים, ומוטיבים שונים המופיעים במעשיות העממיות מיטיבים לבטא אותם. בעלי חיים, יערות, זאבים ואוצרות הם רק חלק מצרור ה"מפתחות" הגדול המשמש את התהליך הפרשני שאליו מתוודע הקורא. היער מאוכלס בצמחים ועצים המייצגים בשפת הנפש את כוחות החיים, ופועלים הרחק מטווח התחושות והרגשות שיש בכוחנו לתאר בשפה המילולית. המילים, שהן תוצרים של שלבים וכישורים מפותחים, מרפרפות מעל לרבדים הקדמונים ומתקשות ללכוד אותם במלואם.

במחקרם המשותף מתחקים יגאל וראופמן אחר תחילתו של הקיום הנפשי והאופן שבו מעשיות שונות מהדהדות מצבי נפש ברמות ארגון שונות. לשפה הקדומה של הנפש היגיון משל עצמה, שהבנתו מחייבת לחזור ולבחון את התפתחות הנפש מראשיתו של עידן ארכאי, שבו תחושות גופניות ואמוציות היו, בעת ובעונה אחת, גם צורת הקיום הנפשי וגם חוויית הקיום עצמה. בזמן ההוא, בטרם התפתחו המילים או המחשבות, הוטבעו התמונות ורשמי החושים כחוויית עזות ורבות השפעה. זה השלב שבו הונחו היסודות ליצירתה של שפה פנימית-חווייתית, שנקודת המבט שלה ממשיכה להתקיים, בגלוי או בהסתר, בחלומות, בטקסים, ביצירות האמנות, בסימפוטמים הגופניים, ועוד. היא עשויה להידמות כשפה אישית, אך יש בסיס להנחה שבה מחזיקים גם הכותבים, שעצם היווצרותה חוצה תרבויות ועמים.

הספר ממפה שלבים שונים בהתפתחות הנפש, ומנסה להתחקות אחר היבטים נפשיים שלהם קיום אישי וגם קבוצתי. בפרק המבוא, המתמצת בדיוק רב את גילויי אי השקט של הנפש כפי שאלה באים לידי ביטוי ברמות השונות, נכתב כך:

הנפש האנושית היא ישות לא שקטה, ברמה האישית היא תמיד חסרה דבר מה: אינה מרוצה, סובלת, פגיעה, מתוסכלת, דואגת, פוחדת, עמוסה, אשמה, מתביישת, כואבת. רגעי השקט שלה מועטים. גם ברמה הקבוצתית (חמולות, שבטים, קהילות, עמים, מדינות) היא נתונה פעמים רבות באי שקט: מפולגת, מדכאת, זירה למאבקים בין קבוצות בעלות אינטרסים שונים. מרבית הזמן נתונה "הנפש-הקבוצתית" בעימותים שונים עם קבוצות אחרות. ברמה ההיסטורית, מאז הופעת האדם לפני כמה מיליוני שנה, הנפש האנושית ממציאה את עצמה מחדש באופן תדיר, ומשנה ללא הרף הרגלי מחיה, נהגים, חוקים, שפות, צורות ממשל וארגון, אמונות, טכנולוגיות, ידע וכן הלאה (עמ' 11).

החיפוש של הספר אחר הסיבות לאי השקט מגובה בגישות פסיכואנליטיות, ומכוון אל מחוזות מוקדמים יותר ויותר, מתוך ההנחה כי לאלה ההשפעה העמוקה ביותר על ההתפתחות הנפשית. האתגר הגדול שיגאל וראופמן מזהים כאן טמון בפוטנציאל:

האפשרות להתחקות אחר השלבים הראשונים ביותר של התפתחות הנפש, ולנסח במילים את רמות הארגון הראשוניות של המבנה הנפשי, רמות שאינן מילוליות והתפתחו עוד לפני רכישת השפה. במילים אחרות: למצוא דרך לספר על הנפש בשפה של הנפש עצמה, כפי שהיא יודעת לספר על עצמה (עמ' 12).

למעשיות העממיות, מסבירים הכותבים, שפה ומבע משלהן, והן מספקות מידע חשוב על מצבים נפשיים שונים:

פרויד עצמו הציע לראות במעשיות מקור חשוב להבנת הנפש, וטען כי מעמדן דומה לזה של חלומות (עמ' 13).

כך נסלל הנתיב המוכר לחקירתן של המעשיות העממיות. אולם בשונה מפרשנויות ברוח פסיכואנליטית, שכבר הוצעו בעבר, ספר זה אינו בא לפרש מעשיות, אלא להפך. הוא מבקש

להאזין לחומר העולה מהן על מנת להציע המשגה להתפתחות הנפשית. כך הוא מזמן מפגש אחר ושונה עם המעשיות העממיות ועם הנפש, הנקראת בו כישות מתפתחת המתגלמת ברובד האישי, הקבוצתי וההיסטורי. כל אחת מהמעשיות המופיעות בספר מתארת מצבים והתמודדויות נפשיות המוכרים לאנשים רבים, במקומות, תקופות ותרבויות שונים. הספר פונה אל המעשיות העממיות כאל סוגה שבנוסף לכוחה לתרגם למילים את קורות הנפש בשפתה החווייתית, ייחודה בכך שאין לה מחבר. ובדומה לכל יצירה משותפת של קבוצת אנשים או של עם, גם המעשייה העממית נושאת בתוכה מידע רב על הערכים, התפיסות, האמונות והמניעים של הקבוצה. המעשייה מספרת אפוא על מציאות נפשית ופנימית, ובו בזמן גם על מציאות חיצונית. יצירה כזו אינה אובייקט לפרשנות בלבד, כי אם מארג מופלא ורב ממדי שדורש פענוח, ויכול לשמש מקור ללימוד, לא רק על הפסיכולוגיה של נפש האדם, כי אם גם על הפסיכולוגיה של קבוצה. השוואה בין נוסחים שונים של מעשיות, מקבוצות ותרבויות שונות, שופכת אור על המרחב של ההתנסות האנושית. ניתן ללמוד ממנה איזה היבטים חוצים גבולות של מקום, זמן ותרבות, ומכאן שהם משותפים למין האנושי כולו, ומצד שני היא יכולה גם לגלות מהם ההיבטים הייחודיים המאפיינים קבוצות ותרבויות שונות, בתקופות שונות.

ואכן, מעשייה אחת, המסופרת בחברות שונות, תקבל בכל חברה דגשים אחרים. המעשייה "הנערה ללא ידיים", למשל, מספרת על תהליך ההתפתחות וההתבגרות של נפש האשה. השוואה שעורכים יגאל וראופמן בין נוסחיה השונים, וביניהם הנוסח של האחים גרים, נוסח יהודי-עיראקי, ונוסח של יהודי בוכרה ולוב, ממחישה את נקודות הדמיון אך גם את ההבדלים. ההתפתחות הנשית מופיעה כנושא מרכזי בכל הגרסאות השונות של המעשייה, אך נקודת המבט הנשית בכל אחת מהן, ודפוס ההתמודדות הנפשית הנקשר אליה, מושפעים מהרקע החברתי והתרבותי שלה.

נראה כי בעבור המטפלים הקבוצתיים, עשויות המעשיות להוות מקור עשיר וחשוב להבנת הבדלים בין קבוצות, ובעיקר להבנת היחסים שבין היחיד והקבוצה.

בספרם יוצאים יגאל וראופמן מתוך עמדת מוצא צנועה, ומדגישים כי לא תמיד די בחקירה של קווי הדמיון והשוני בין מעשיות מקבילות, דרך הפריזמה האישית-סובייקטיבית והפרשנות הפסיכואנליטית, משום שהשוואה רצינית מחייבת הבנה מעמיקה של חוויית החיים בחברה שבה מסופרת המעשייה, והכרה של ההקשר התרבותי והחברתי, ושל המרחב הנפשי המאפיינים אותה.

דיון מרתק השופך אור על הקשרים המורכבים בין היחיד והקבוצה, ועל תמות של היטמעות והיבדלות, מתקיים בין חלקי הספר העוקבים אחר תהליך ההתמיינות של הרובד האישי, שהוא

גרעין החיים הנפשיים. חופש הבחירה וחווית העצמי, טוענים יגאל וראופמן, הם תופעות מאוחרות של מאות השנים האחרונות בלבד, המתקיימות בעיקר בתרבות המערבית, וגם בה רק באופן מוגבל. תופעות רווחות הנוגעות ל"המון", כמו אידאולוגיה, אמונה, מסורת, טוטליטריות וכדומה, מעידות על כך שחוויה זו עמוקה ומושרשת, ומתגלה בעוצמות משתנות במציאות החברתית והפוליטית, ובמציאות הפנימית של הארגון הנפשי. למעשה, הם טוענים, שתי צורות הקיום המתאפשרות לתינוק בתוך המעטפת הראשונית, ממשיכות ללוות את התרבות האנושית – לעתים בצורה דומיננטית, ולעתים באופן לטנטי. ההווה הנפשית של רמות הארגון הראשוניות ביותר, שבה האחד והשניים זהים ורבים, משקפת צורת קיום קולקטיבית, בעלת נוכחות דומיננטית בהיסטוריה האנושית. צורת הקיום השנייה קשורה להתמיינותו של הרובד האישי – ולהווה מובחנת וסובייקטיבית. אמנם הווה זו צומחת מתוך הממד הקולקטיבי, אך היא כרוכה גם בהפרדות ממנו. הרובד האישי קיים תמיד, אך על מנת שיוכל להתגלות במציאות הנפשית הפנימית, או במציאות החיצונית, הוא זקוק למקום וללגיטימציה להיות יחיד וייחודי. המרחב שיכול להתחיל להתגלות, קשור לשינויים ולתמורות בהתפתחות האדם והחברה, ולמעבר מקודים נוקשים של חברה מסורתית לאלה של חברה מודרנית, המאפשרת חופש אישי רב יותר.

סוגיה מעניינת נוספת שאליה מתייחס הספר קשורה לשאלת האותנטיות והתוקף של מעשיות. הידיעה כי כל מעשייה מופיעה בגרסאות רבות, וכי בין הנוסחים השונים קיימים הבדלים שהם תלויי זמן, תרבות ומקום, עשויה להתנגש עם התפיסה הגורסת כי כל מעשייה מלמדת על דפוסים נפשיים מסוימים המשותפים לכלל בני האדם. הכותבים מתייחסים גם לסוגיית התקפות של המעשיות, ומציינים כי אף על פי שהמעשיות השונות מהדהדות מגוון של מצבי נפש ודפוסים שונים של התמודדות, ויש ביניהן קווים של דמיון, הן אינן חופפות או זהות. את ההבדלים בין נוסחים שונים הם תולים בנקודות המבט השונות של הרובד האישי ודפוס ההתמודדות הנפשית האופייניים למקומות, תרבויות ותקופות שונים. הבחירה לבסס את הפרשנויות בספר זה על המעשיות העממיות של האחים גרים קשורה לעובדה שקובץ המעשיות שאספו במאה התשע־עשרה ממקום בדיוק על קו התפר שבין תרבות שבטית מסורתית לבין תרבות מערבית מודרנית. הנוסח של האחים גרים מושפע משינויים ברקע החברתי והתרבותי, ומשום כך מהדהד ספקטרום תודעתי רחב יותר של מצבים נפשיים, כך שנקודת המבט של הרובד האישי ניכרת בו בצורה ברורה יותר מאשר בנוסחים אחרים. חשוב לציין שללא ההכרה ברובד האישי ובממד הסובייקטיבי של החוויה, לא היתה הפסיכואנליזה יכולה להתקיים כמתודת חשיבה המופנית לסובייקט:

האנליזות של המעשיות שערכו האחים גרים משקפות את השינויים בתרבות ובאורחות החיים כפי שהם משתקפים ברמה הנפשית: המאבק והקשיים שאיתם הרובד האישי של החיים הנפשיים מתמודד. לא ניתן להעלות על הדעת שתודעת היחיד, הלגיטימציה לבחור איך לנהל את החיים ומאפיינים אחרים של החברות המודרניות היו יכולים להיווצר ללא מקבילה ברמה הפנימית של הנפש (עמ' 148).

הספר פורש מארג רב קשרים וקישורים בין העולם הפנימי הנפשי ובין המציאות המוחשית. הקורא בו נע בין שדות ידע שונים בתולדות האנושות והתפתחות האדם, דרך אבולוציה וביולוגיה, אנתרופולוגיה, היסטוריה, פוליטיקה, דת ואמונה, ספרות, פסיכואנליזה ותרבות.

הספרות, הפסיכולוגיה והפסיכולוגיה מוצאות נקודת מפגש באנליזה של המעשיות העממיות, והתפתחות הנפש וממדי החוויה הנפשית המוקדמת המתבהרים בה, נמדדים ונשקלים ביחס למושגים ורעיונות פסיכואנליטיים רווחים. ניתוח המעשיות בספר מלווה בדוגמאות ובתיאורי מקרה מהקליניקה, ואלה ממחישים את טיב הקשר בין הרמות השונות של ארגון נפשי, חוויה נפשית, השפה של הנפש, ודפוסי התמודדות בכל המישורים – האישי, הקבוצתי וההיסטורי.

ולא אוכל לסיים את הסקירה מבלי להתייחס לציטוטים המופלאים המלווים חלקים שונים בספר, כמו למשל משפט זה של מרסל פרוסט:

המציאות שיש לבטא שוכנת, עכשיו הבינתי, לא במראיתו של הנושא אלא במעמקים שבהם אין שום חשיבות למראית.

ניכר שציטוטים אלה נבחרו בקפידה רבה מכתביהם של יוצרים חשובים, ופוזרו בהתאמה מדויקת במרחבי הספר, ממש כמו אוצרות.